

Přechod od dirigistického centralismu k tržní ekonomice, úzce propojený s přechodem od byrokratického mocenského monopolismu k demokratickému pluralismu, představuje celkovou proměnu společnosti. Není příliš přesné hovořit o sociálních souvislostech, předpokladech či důsledcích tohoto přechodu, neboť jde o komplexní sociálně-ekonomickou změnu. Ekonomické procesy jsou nutně i procesy sociálními, stejně jako ekonomické kategorie mají svůj sociologický význam. V tom může docházet k nedorozumění, a to nejen teoretickému. V prostředí, kde po desetiletí absentoval trh, kde peníze byly jen účetně evidenční jednotkou a reálná ekonomika jakožto „věda odříkání a úspor“ byla zatlačena intencionálně plynutím přidělovou administrativou, snadno dochází k záměně reálných ekonomických kategorií za kategorie administrativně-technické (např. záměna výrobní struktury za resortní, ziskové efektivnosti za nákladovou) nebo právně finanční (dodržení normativů a vyčerpání limitu místo inovační strategie a úsporné orientace). Tak jako sebeliberálnější zákon o podniku nevytvoří vrstvu podnikatelů a „kapitalistický étos“, ani sebevelkorysejší otevření možnosti soukromé činnosti nepovede bezprostředně k tvorbě kapitálu a zdravé konkurenci. Také doposud zafixované uvažování v termínech ekonomického mechanismu (spíše finančně právní než sociálně-ekonomické povahy) může být nejen zavádějící, ale i nebezpečné, stejně jako explicitní či implicitní ztotožňování sociálního obsahu ekonomických procesů se zaběhanou agendou státní sociální politiky.

Sociální obsah ekonomických kategorií a procesů může být zamlčen v případě, kdy je předem dán jakožto součást dědictví, tradice a její historické a generační transmise. Tak je tomu v západních zemích, kde by ekonomická sociologie mohla být pěstována jako zajímavá akademická, ekonomii tolerovaná disciplína. Avšak i tam je prolnutí ekonomické a sociologické metodologie stále více akceptováno nebo i vyžadováno ze strany osvícenějších ekonomů neoklasické orientace. Ovšem ve společnostech, v nichž je trh jen vzpomínkou na minulost či na budoucnost, je ekonomicko-sociologický přístup k realitě bezpodmínečnou nutností. Trh (stejně jako kterákoli kategorie s ním související) může být jako teoretická abstrakce možná analyzován, nikoli však jako taková implantován. Jeho zavádění má své sociální nositele a sociálně psychologické konotace, dynamika trhu bude nutně i dynamikou jeho sociálních subjektů, funkcí a významů. Rekonstrukce tržní ekonomiky na dřevě odhalí sociální strukturu společnosti, jejíž jednotlivé komponenty se budou snáze nebo obtížněji adaptovat, budou představovat bariéry prosazování či marginalizované outsidersy nových trendů. Trh vyvolá přeměnu v objektivních dimenzích společenské diferenciace, v jejich konfiguracích, v pluralitě psychologických reflexí i behaviorálních odpovědí. Otázka motivace nositele tržního procesu a vytvoření příznivé psychologické atmosféry pro něj se tak stane důležitým výzkumným problémem sociální psychologie.

Sociologie je zatím málo připravena na řešení naléhavých problémů přeměn v ekonomickém životě společnosti. Ekonomická sociologie se rozvíjela pouze v aplikační podobě sociologie práce, průmyslu a podniku, aniž by se zabývala sociálními stránkami fungování

klíčových ekonomických kategorií nebo variantních rozvojových strategií. Zde tedy jen upozorníme na některé důležité problémy, jež bude třeba rozvíjet v rovině teoretické i aplikační.

1. Stát a soukromé vlastnictví

První kroky přeměny k centralizované ekonomice se odehrály v oblasti vlastnictví (včetně ideologické tabuizace) a jím je také třeba začít při opětném přechodu k tržní ekonomice. Pořadí forem vlastnictví v dosavadním systému (státní, družstevní, osobní, soukromé) mělo ovšem nejen svůj výraz ideologický (podle toho, které je více a které méně socialistické, popřípadě protisocialistické) a právní (podle nároku na nejvyšší až nejmenší ochranu, resp. sankce), ale především bylo jasně mocensky definováno. Takzvaný trh výrobce (který je samozřejmě trhem jen podle jména) je výrazem dominující moci produkce nad konzumentem, požadavků výroby nad potřebami spotřebitele, státního vlastnictví nad soukromým. Výrobce kontroluje podmínky produkce (včetně ekologických) i odbytu zboží, využívá a posiluje svůj monopol, diktuje ceny podle nákladů výroby a sám si může – více či méně – manipulovat s ukazateli hodnocení. Na své straně má všechny jistoty, tj. předem stanovené kapitálové, pracovní a finanční zabezpečení. Celé pole ekonomických, a dokonce i ekologických a morálních zájmů je jím definováno. Univerzální charakter výrobce a jeho celospolečenský charakter daný státním vlastnictvím výrobních prostředků je samozřejmě jen fikcí, zneprůhledňující reálnou tříšť individuálních, skupinových a lokálních dispozičních práv. Prosazování tzv. společenských zájmů bylo častěji mocensko-byrokratickou manipulací ve prospěch partikulárních zájmů než skutečným obhajováním oprávněných požadavků veřejnosti.

Demonopolizací, decentralizací a autonomizací výrobních jednotek nemusí být suverenita výrobce zatím ohrožena. Ta může být naopak i posílena, když vrchnostenský úřad (obhajující určité zájmy spotřebitele, byť v pokleslé podobě) vůbec zmizí a podnik bude mít úplnou volnost ve volbě sortimentu a cen. K tomu se připojuje zintenzívnění orientace na mnohem výhodnější export. Až do nasycení trhu zbožím zůstane spotřebitel slabším partnerem nebo vůbec pasivním článkem reprodukčního cyklu, jehož údělem bude nést podstatnou část nákladů formování a ziskových orientací nových podnikatelských vrstev. Je tedy třeba tvořit organizační a institucionální formy obhajoby spotřebitelských zájmů. Zajišťování spotřebitelských zájmů musí být součástí státní ekonomické a sociální politiky. Nastolení rovnováhy na trhu bez propadu ekonomiky do hloubek obdobných polským či maďarským bude nejcitlivějším bodem programu v období přechodu. Zde se musí uplatnit i ekonomická psychologie, napomáhající tvorbě příznivého hospodářského klimatu ve společnosti, ideové souhry mezi člověkem-výrobce a člověkem-spotřebitelem. Základem toho, aby spotřebitel už nebyl na konci ekonomického procesu, bude ovšem až plné uplatnění tržní volby, tj. opačná závislost výrobce na efektivní poptávce. Pak také dostanou instituce spotřebitelské ochrany do rukou účinné nástroje prosazování svých zájmů.

Trh se nemůže vytvořit ani rychle, ani najednou ve všech oblastech. Půjde o postupně se rozšiřující fragmenty trhu v jinak zatím neparametrickém prostředí. Tyto fragmenty je třeba budovat na nejrůznějších subjektech – na typu individuálního či rodinného podniku, na typu menšího lokálního podniku (komunálních, družstevních, společenských organizací) a na typu velkého podniku (akciové firmy, smíšený a zahraniční kapitál). Základní formou by mělo být zřejmě participativní vlastnictví akciového typu. V podmínkách fungování si ovšem všechny formy musí být rovny, se stejnými šancemi, zisky a riziky. Vzhledem k situaci je třeba v přechodném období podporovat podniky malé a střední velikosti jakožto nejen ekonomickou protiváhu, ale i jako pole efektivnější participace pracovníků. Snazší může být rozvoj

podnikání v oblasti služeb, nutných pro normální fungování trhu i odčerpávajících uvolněné pracovní síly z výroby a administrativy.

Soukromé vlastnictví bude těžko zpočátku všeobecně akceptováno, je třeba počítat se značnou sociální a psychologickou rezistencí vůči němu. Za prvé, podmínky „podnikání“ jak v řídicích funkcích státního sektoru, tak v melouchaření jsou zatím měkké, bez velkých nároků, odpovědnosti i rizika. Podmínky pro nové formy se proto nevytvoří jen otevřením prostoru, podnikání je třeba podporovat nejen finančně a právně, ale i sociálně a psychologicky. Důležitou roli samozřejmě sehraje obecná důvěra a jistota v trvalost a perspektivu nové cesty. Významný je i rozměr času: proti představě podnikání pro okamžité obohacení (která bude zprvu nebezpečně převažovat) je nutno razit jeho dlouhodobý, mezigenerační charakter. Za druhé, vztah pracujících lidí ke státnímu vlastnictví je rozporný: i když si jsou vědomi jeho neefektivnosti, skoro každý se nějak podílí na některých výhodách, jež poskytuje. Pokud jde o soukromé vlastnictví, ve společenském vědomí zatím převažuje, možná i v zakořeněném podvědomí spíše záporná konotace (soukromé vlastnictví = vykořisťování) a nové sociálně psychologické klima (soukromé vlastnictví = prosperita) se bude formovat postupně, na základě zkušeností. Neméně významný je tedy i národní a společenský étos podnikání.

V souvislosti se změnou vlastnických poměrů je třeba respektovat rovnováhu ekonomického a sociálního aspektu ve dvou důležitých směrech. Prvním je otázka reprivatizace velkých podniků, pro kterou je nejvhodnější akciová forma, realizovaná v citlivém souznění s orientací pracovních kolektivů a veřejného mínění. K tomu je nutné využít tradic pracovních samospráv u nás i akciových modelů odjinud, prosazovat veřejný charakter hospodářských informací. Druhým je otázka zahraniční kapitálové účasti a podnikání, které by nemělo být na úkor saturace vnitřního trhu. Otevření ekonomiky navenek nesmí samozřejmě být kapitálovým výprodejem republiky, což by samozřejmě vystupňovalo sociální napětí. Třetím je pak vytváření nových malých a středních podniků založených na individuálním vlastnictví, pro něž je nutné vytvořit trh výrobních prostředků, výhodné podmínky a dobré sociálně psychologické klima.

S rozvojem soukromého vlastnictví bude nově určena úloha státu. Ten bude zbaven prostředků přímého řízení ekonomiky, tj. bude to stát nikoli ekonomiku ovládající a vykořisťující, nýbrž ekonomice sloužící, který musí zajišťovat rovnost obecných podmínek pro ekonomické činnosti a jejich různorodé subjekty. Podstatně se změní sociální struktura společnosti, definice sociálních vrstev, jejich postavení a vzájemné vztahy. Tyto změny budou probíhat jak v rovině vertikální (význam kvalifikace, hierarchie profesí, obnovená váha sociálního statusu), tak v rovině horizontální (přesuny v odvětvové a teritoriální struktuře ekonomiky). Konflikt starého a nového uspořádání bude probíhat velmi dlouho a v různých formách: v distribuci statků, rozdělení moci i orientacích hodnot. V první etapě bude zbavována moci početná vrstva politické, ekonomické a správní byrokracie a půjde o to, pracovní, sociálně a psychologicky integrovat její příslušníky do nové společnosti. Nemusí být pro ně lehké najít nové zaměstnání, změnit styl práce i životní hodnoty. Je to mimořádně citlivá a důležitá otázka politická (nebezpečí formování nových mafií!), sociální a psychologická, kterou nelze řešit prostými rekvalifikačními modely. Současně se začnou vytvářet zárodky nových vrstev v pluralitě a prostoru daném možností podnikání, svobodou projevu, stavovského sdružování a politické organizace. Počáteční tápání a rozjezd trhu, spolu s otevřením hranic pro práci a kapitál, vytvoří perspektivní i parazitisticky přechodné sociální vrstvy, které budou usilovat o formování trvalejší ekonomické báze a možná i ideového profilu.

2. Moc a námezdní práce

V koncepci státního socialismu splývá vlastnictví kapitálu a pracovní síla vjedno na úrovni celospolečenského agregátu. Všichni jsou zároveň vlastníky nedělitelné majetkové podstaty i námezdními pracovníky odměňovanými z jediného centra. Systém obsazování míst a jejich mzdového ohodnocení byl vybudován v přímém protikladu k proklamované zásadě „Každý podle schopností, každému podle práce“. Základní charakteristikou odměňování a tvorby životní úrovně dosud byla dichotomie velmi nivelizovaného ocenění práce a velmi diferencovaného ocenění mocenské pozice. V rámci prvního, zjevného systému mzdového ohodnocení se víc než ke kvalifikaci, výkonu a významu práce pro společnost (jak jest inzerováno) přihlíží k sociálním kritériím, funkci a senioritě. Druhý, skrytý systém nomenklaturní mocenské distribuce vytváří ovšem difference mnohem větší.

Pozice ve funkční hierarchii je tudíž oceněna lépe nejen v prvním okruhu mzdové diferenciace, ale navíc v nepřehledném systému předností, výhod, dávek a privilegií druhého okruhu. Využívání funkcí jakožto „sociálního kapitálu“ v systému skryté ekonomiky (distribuce a směna vzácných statků a služeb) patřilo rovněž k tolerovaným atributům většiny mocenských pozic. Na významné mocenské pozice byly nabaleny celé příbuzenské systémy i satrapové stínové ekonomiky. Zatímco v západních zemích je hlavním zdrojem majetkové diferenciace podnikatelská aktivita (a dědictví z ní), zde to byla široce rozvětvená a lokálně fixovaná a sebereprodukcující se hierarchie moci (a dědictví z ní). Na ni se orientovala i velká část kvalifikační přípravy (včetně speciálních škol) a profesních kariér. V mnoha případech sloužilo vzdělání méně skutečné přípravě pro odbornou práci a více přípravě pro pohodlnou a dobře placenou funkci. Propojení ekonomické návratnosti pro společnost a individuum tak bylo rozrušeno – buď oslabeno na minimum, nebo i převráceno na hlavu. Základem ekonomické pozice individua se stal nikoli jeho podíl na produkci hodnot, ale mocensky založená účast na jejich distribuci. Pouze úžasná centralizace moci ve státním socialismu mohla dovolit obrovské redistribuce vytvořených hodnot, prováděné zcela voluntaristicky a subjektivně, bez zřetele k objektivním kritériím ekonomickým, ekologickým či sociálním. Druhou stránkou téhož byla absolutní degradace námezdní práce: její výsledky mohly být použity kdekoli a jakkoli, bez sebemenší možnosti zpětné kontroly.

Diverzifikace vlastnictví a především ovládnutí a kontrola podmínek práce samotnými pracovníky, uskutečněná na základě rozmělnění ekonomické moci, by měly opět svést dohromady práci a její produkt, individuální výkon a prospěch z něho, skutečný (nikoli plánovaný) podíl na produkci hodnot a skutečný (nikoli nominální) podíl na jejich spotřebě. Je nutné si uvědomit, že jde o značně zasutý, zapomenutý i potlačený mechanismus a psychologii, které je třeba opět zavést jako základní instrument ekonomického a sociálního vzestupu. Jakožto mechanismus se bude znovu, nepochybně svízelně prosazovat v liberalizaci mzdové praxe, která povede k rozevření nejprve horizontálních, později však i vertikálních dimenzí diferenciace. Jakožto psychologie se bude prosazovat v ekonomickém a provýkonovém klimatu, které bude postupně vytlačovat klima sociálního pohodlí. Ani v tomto směru nelze podceňovat rezistenci zaběhaných mechanismů a lety osvědčených postojů, jejichž argumentace bude podporována kořistnickým fungováním některých sociálních segmentů.

Podmínkou efektivního využití pracovních sil v jejich kvalifikační a výkonové rozrůzněnosti je trh práce, jehož součástí je také mobilita pracovní síly, a to prostorová, profesní a kvalifikační. Nastartování takové mobility je v přímém protikladu k dosavadnímu systému, který pracovní sílu naopak petrifikoval jak v prostoru (viz bytová politika, stabilizační podpory, „boj proti fluktuaci“), tak v profesně-kvalifikační hierarchii (viz formalizace obsazování míst, praxe doživotních funkcí, kádrové rezervy). Je paradoxní, že jen ty nejnižší kategorie pracovních sil „migrovaly“ a „fluktovaly“, hlavně ovšem aby parazitovaly na

nedostatku pracovníků a vytloukaly pro sebe výhody. Vytvoření trhu práce v rovině ekonomicko-technické i sociálně psychologické (adaptace lidí na časté změny, na nejistotu, na potřebu určité rvavosti) bude neobyčejně složitým a dlouhodobým problémem. Aktuálně je třeba řešit především otázky adaptace lidí profesně a kvalifikačně spjatých se státním socialismem, jeho mocí a ideologií, přesun prostředků ze společensky neefektivních pracovních míst (např. z administrativy) do nepokrytých oblastí (např. do služeb) a celou mechaniku vyhledávání pracovních míst a podpor v nezaměstnanosti. V souvislosti s tím je nutno řešit i bytový problém – územní dislokace bytů a trvající bytová nouze budou obrovskou bariérou rovnoměrného teritoriálního rozložení problémů.

Na trhu práce je tedy třeba respektovat dohadování dvou rovnoprávných subjektů: zaměstnavatelů (a jejich organizací, sdružení či komor) přicházejících s požadavky výkonu, odborné kvalifikace, kompetence a loajality, a zaměstnanců (a jejich odborových organizací) předkládajících požadavky týkající se podmínek práce a odměňování, perspektiv zaměstnání a profesního vzestupu. Úkolem odborů je stanovení obecných podmínek práce, včetně řešení otázky minimální mzdy, pracovních záruk, rekvalifikačních institucí apod. Bylo by normální, kdyby si odbory samy vybudovaly institut pro sociální výzkum, který by nezávisle na vládních orgánech sledoval životní náklady, diferenciaci mezd, dodržování kvalifikačních a stavovských norem, pracovní podmínky zaměstnanců atd.

3. Společenská a rodinná ekonomika

Přechod k tržní ekonomice obnaží zatím skrývané i popírané souvislosti a pojítka mezi „velkou“ a „malou“ ekonomikou. Rodina – či lépe domácnost – byla chápána a prakticky i pojednávána jako pouze konzumní a tedy neproduktivní jednotka, která je umístěna až na samém konci reprodukčního řetězce, jakožto jeho vyústění, cíl či smysl. Toto zařazení ji mělo povýšit, zhodnotit a zbavit ekonomické funkce. Ve skutečnosti však rodina nikdy nepřestala být výkonnou a produktivní společenskou jednotkou, která plní svoji úlohu ve všech fázích ekonomického reprodukčního procesu. Protože je jednotkou mnohem pružnější než organizace, může na ni ekonomický systém nějakou dobu parazitovat, vysávat ji a přetěžovat podobně jako přírodu či výrobní faktory. Potom ovšem musí nést důsledky, neboť tím podlomil základní potenciál své reprodukce a rozvoje, základnu reprodukce a rozvoje, základnu reprodukce živé pracovní síly, zdaleka nejen kvantitativní, jak se zvyklo pojednávat.

Zatím se stále jen hovořilo o tom, co všechno stát poskytuje rodině, dokonce prý zdarma. Nyní je tedy nutno v celé šíři ukázat vše, co rodina dala a dále poskytuje státní ekonomice a také za jakou cenu jí to poskytuje, tj. do jaké míry jsou její reprodukční funkce ohroženy extenzivní zaměstnaností a hypertrofizací funkce materiálního zabezpečení. Jednostranné a neúměrné zatížení rodiny existenčními starostmi vedlo k podlomení jejích funkcí výchovných, kulturních a socializačních. Došlo k paradoxnímu vývoji, kdy na rodinu byly přeneseny a dále stupňovány největší požadavky právě v oblasti, kde je zastupitelná, tj. v oblasti ekonomické. (Kdo kdy spočte, k jakému zbrzdění technického rozvoje průmyslu i administrativy došlo „díky“ levné pracovní síle, tj. v důsledku masového nasazení ženských pracovních sil?) Naopak tam, kde je rodina nezastupitelná, tj. v oblasti duchovní, morální a výchovné měla být zastoupena společností. (Kdo jiný však měl prakticky tyto funkce vykonávat, než opět ženy?) Dynamika rodiny byla přímo i nepřímou znehynbena a namísto „společnosti“ nastupující do nové role se zde vytvořilo vakuum, pole nikoho, oblast improvizací a prakticky neřešitelných problémů.

Skutečný stav věci byl i v tomto směru v příkrém rozporu s proklamovanou tezí o eliminaci ekonomické funkce rodiny v socialismu, kterou se řídila i rodinná politika. Moderní ekonomická teorie a sama společenská realita ukázaly vysokou ekonomickou relevanci také

těch činností, které neprocházejí trhem či plánem, které jsou však pro uspokojení lidských potřeb nutné. Rodinná ekonomika (sahající od vlastní produkce až ke způsobu spotřeby) může být efektivnější nebo naopak méně efektivní náhražkou formální ekonomiky a může být i jejím nezbytným komplementem. Odhady o rozsahu ekonomických aktivit tohoto typu se pohybují i v západních zemích mezi 15–25% evidovaného národního důchodu. V porovnání s vyspělými západními státy jsou ekonomické aktivity rodiny u nás navíc 1. obsahově mnohostrannější (uvážíme-li rozsah potřeb uspokojovaných mimo trh, objem naturální směny zboží, služeb a informací), 2. pracovním mnohem náročnější (posuzujeme-li energii a dobu jim věnovanou a naprostý nezájem ze strany „společnosti“) a 3. nezbytné již pro dosažení elementárního životního standardu (vezmeme-li jen příklad získávání bytů). Pro své fungování se rodina snaží posouvat hranici mezi pracovní a mimopracovní dobou, využívat kvalifikace a profesních atributů k vedlejším příjmům a výhodám, hledat jiné přístupové cesty k distribučním mechanismům, budovat svoji životní úroveň na širší bázi uplatnění schopností než jak jsou oceněny mzdovým systémem, volit výhodné profese pro děti atd.

Pochopení investic do rodiny jako bytostně produktivních, zčásti i krátkodobě návratných, jako ekonomicky zpravidla prospěšnějších než jsou investice výrobní, je základem každé moderní ekonomické koncepce. Rodinná politika musí stát na rozhraní ekonomické a sociální sféry, a to ve smyslu naplnění kritérií obojího typu. Na jedné straně by měla mít charakter sociálně garanční, tj. zajištění určitého minima prostředků či kompenzace výdajové mezery. Toto je zatím její doposud skoro výlučné pojetí, navíc uplatňované v dílčí nebo konfušní podobě. Zde je jisté a místě uplatnit hledisko rovnosti, vyrovnávání podmínek a normativně vymezených mantinelů. Na druhé straně však rodinná politika musí otevírat možnosti diferencované alokace aktivit, rozvoje vlastního potenciálu, uplatnění širokého spektra funkcí. V tom musí být rodina potvrzena jako rovnoprávný účastník ekonomického reprodukčního procesu.

Uznání rodiny jako produktivní a efektivní ekonomické jednotky zahrnuje institucionalizovaný respekt k jednotě jejího času, energie, materiálních prostředků a „kapitálových fondů“. To, co nyní rodina musí řešit potají v rámci mantinelů tzv. extenzivní ekonomiky a jejich překračováním do tzv. stínové ekonomiky, měla by mít možnost řešit otevřeně, v rámci volných pravidel hry. To se týká především časové bilance, tj. společného hospodaření s celkovým fondem času a energie. Neméně se to týká i peněžního hospodaření, tj. finančního a ekonomického uznání rozpočtu domácnosti jako výchozí báze jejího hospodaření, s respektováním velikosti a složení domácnosti i fáze životního cyklu, uznání jednoty příjmů domácnosti a ekonomického významu společenských dávek zahrnující i jejich valorizaci vůči průměrné mzdě nebo jinému indikátoru obdobného vývojového charakteru.

Přechod k tržní ekonomice otevírá rodině větší prostor ve dvojím smyslu. Na jedné straně odbourává striktní regulaci její aktivity a otevírá pro ni normální pole rozhodování o distribuci času, zabezpečování materiálních podmínek a volbě forem uspokojování potřeb. Na druhé straně vytváří předpoklady obnovení její produkční aktivity (dosud skryvané, omezované, sankcionované) v otevřených kompetitivních podmínkách. Vytvoření prostoru pro soukromé podnikání povede k rozšíření malých rodinných podniků v obchodě, službách nejrůznějšího druhu i malovýrobě. Aktuální stav věci tedy volá po rozsáhlém transferu prostředků ze státní do rodinné ekonomiky, a to podle jediného a pro všechny zúčastněné strany jednotného kritéria efektivnosti. Smyslem toho není ovšem zatížit rodinu ještě víc produkčními funkcemi, aby na efektivnějším řešení materiálních problémů v jejím rámci mohla dále parazitovat státní ekonomika. Vlastním cílem je, aby uvolnění rodinného rozpočtu času a peněz mohlo vést k pokrytí náročnějších potřeb a zejména k plnění jejích vlastních, tj. mimoekonomických funkcí.

4. Rozdělování a sociální spravedlnost v období přechodu

Nepřehledné klubko redistribucí, oddělujících práci od podílu na jejím výsledku a produkci od konečné spotřeby, bylo haleno do zčásti průhledně naivní, zčásti však i přesvědčivé ekonomické mytologie. „Socialistický princip odměňování“ je jen fikcí v situaci, kdy podíl na spotřebě odpovídající výsledku práce je zajišťován jednotně formulovaným tarifním sazebníkem a tou nejprísnejší regulací mzdového fondu. Stejně tak fiktivní je mýtus o velkodušném socialistickém státu, který poskytuje rozsáhlé dávky a výhody zdarma, podle principu rovnosti potřeb. Totéž se týká i dotací cen potravin či jiného zboží, které jsou vydávány za velkorysý dar občanům, přestože nemohou být získány jinak než z jejich kapes. Oblíbeným sloganem 70. let bylo, že „můžeme rozdělit, jen to, co vyrobíme“ – samozřejmě se zamlčeným cílem tohoto rozdělení, kterým byla především státní sféra, ať výrobní či nevýrobní. Naštěstí již nejsou připomínány „světlé zítřky“, tj. práce pro budoucí generace v situaci, kdy se na jejich úkor naopak vytvářel obrovský dluh. Státně paternalistické teze, stejně jako svalování viny na nedostatečně pracující pracující, mělo zakrýt hluboce neekonomickou ekonomickou i hluboce nesociální sociální politiku.

Vedle průhledných a snadno odmítnutelných mýtů bude ovšem nutno čelit novým iluzím, které mají jaksi moderní a progresivní jádro a které zatím neplatí, ač by platit měly. Řadíme k nim například přesvědčení, že vyšší vzdělání je nositelem i vyšší produktivity práce (a z tohoto důvodu zasluhuje vyšší odměny), že vhodná mzdová diferenciace postačuje k výkonové motivaci nebo že dobře stanovená cena postačuje k formování tržní rovnováhy. Všechny tyto vztahy jsou spíše postulátem než skutečností a jsou odvozeny z parametrického prostředí tržní ekonomiky, kde je jejich fungování podmíněno řadou dalších, zčásti i neuvědomovaných okolností sociálního charakteru. Jejich fungování bylo v naší společnosti podlomeno a aktuálně by bylo tedy iluzí očekávat od posílení uvedených vazeb bezprostřední efekty. Je tedy nutné posoudit celý komplex rozdělování v jeho centralistické a pluralistické (nikoli jen decentralizované!) podobě a formy přechodu mezi nimi.

Centralistické a státem oktrojované rozdělování se vyznačuje agregátní (namísto diferenciální) optikou, resortismem (namísto integrativního přístupu) a propletením ekonomických a sociálních hledisek (namísto jejich zřetelného oddělení). Tzv. „centrum“ se několikanásobně a samozřejmě neparametricky vkládá mezi člověka jako pracovníka a jako spotřebitele a dále posiluje jeho schizofrenii prostřednictvím regulace mezd, cen, sortimentu nabídky a kupní síly peněz. Teprve prosazení normálních ekonomických vztahů dovoluje sledovat hlediska diferenciace, propojit jednotlivé články rozdělovacího řetězu v běžném chodu ekonomiky (nikoli tedy jen v iluzorním řídicím centru) a tím i spojit postavení člověk-producenta a člověka-konzumenta. Ekonomická a sociální kritéria rozdělování musí být odlišena. Na jedné straně musí stát produktivní rozdělování, které je současně zdrojem motivace i rizika, na druhé straně pak musí být přerozdělování podle obecně akceptovaných sociálních kritérií. Ale souběžně s rozbitím konfuze ekonomických a sociálních kritérií rozdělování je nutné naopak sjednotit kritéria efektivity v různých formách vlastnictví, odstranit ideologicky a politicky založený (a nakonec sociálně působící) systém preferencí a sankcí.

Období přechodu od státního dirigismu k tržnímu liberalismu nelze ovšem představovat nijak idealisticky, neboť se v něm velmi neobyčejně vyostří otázky sociální diferenciace a sociální spravedlnosti. Za prvé, otevření informačních zdrojů a svoboda bádání dovolí ukázat, jaká u nás vlastně aktuálně diferenciace je, jak funguje, z jakých různých zdrojů čerpá a koho zvyhodňuje. Totéž se týká sociálně slabých skupin, jejich identifikace, rozsahu a hloubky propadu. Plná informovanost se bude týkat rovněž všech probíhajících změn, takže veřejnost bude nepochybně velmi citlivě reagovat. Za druhé, budou nastolena nová kritéria odpovídající tržní ekonomice, která budou zvyhodňovat jedny a handicapovat jiné kategorie

pracovníků. Výchozí majetkové rozdíly se budou rozšiřovat v podnikatelské aktivitě, což vůbec nemusí být chápáno jako spravedlivé. Za třetí, samo období přechodu bude hledáním nových forem a budováním nových mechanismů, jejichž výsledkem bude mnoho nechtěných efektů ve smyslu akteriálních (tedy novému pojetí společnosti neodpovídajících) výhod a nevýhod. Za čtvrté, ve společenském vědomí se budou střetávat dvě pojetí socialismu (společnost sociálních jistot vs. společnost nedostatku) i dvě pojetí kapitalismu (společnost hospodářské prosperity vs. společnost vykořisťování a nejistoty), což bude generovat složitou reflexi vznikající situace. Právě tyto skutečnosti a situace budou nepochybně využívány i zneužívány politickými stranami, což může vést spíše k přístřeší než k otupení hrotů.

Požadavků z toho vyplývajících je více. Za prvé, nezbytným se stane trvalé monitorování sociální situace různých vrstev v celém spektru diferenčních dimenzí, tedy nikoli jen oněch definovaných „sociálně slabých“ dle zaběhaného demografického klíše (rodiny s více dětmi, důchodci, mladí manželé). K tomu je nutné přebudovat celý systém sociální statistiky. Za druhé, trvale otevřeným úkolem bude určení sociálních cílů společnosti, resp. vlády a dalších mocenských segmentů a z toho vyplývající definice sociálních kritérií, hranic minimálních mezd, příjmů a dávek, a to nikoli absolutní, ale indexovou metodou. Za třetí, bude nutno stanovit pravidla tvorby a modifikace (v reakci na nové jevy) transparentního systému sociální ochrany a zdrojů jeho financování. Nový systém by měl být, stejně jako ekonomická a politická sféra, pluralitní, tj. vedle zřejmě rozhodující státní báze by měl využívat dalších institucionálních forem na bázi lokalit, společenských a náboženských organizací apod.

Ve světě se již dlouho hovoří o krizi „blahobytného státu“ a vůbec o roli státu jako obecného garanta sociální situace různých vrstev. Další vývoj životní úrovně půjde ne po jedné, ale po více liniích, na něž jsme zde postupně upozornili: je to formální ekonomika, v níž se odehraje postupný přesun od centralismu k pluralismu vlastnictví a podmínek; dále je to rodinná ekonomika, pro jejíž úspěšné fungování by měly být tvořeny potřebné předpoklady a otvírány stimuly; a konečně je to sociální politika, která stojí před redefinicí svého společenského poslání i svých institucionálních nositelů. Také universum sociálních jistot musí být ovšem nově koncipováno a formulováno: v dosavadní podobě má maximum garancí na své straně výrobce a spotřebitel je zaručeno určité minimum. Zaměstnání a mzda, ale i bydlení a další položky spotřeby a služeb mají spíše charakter sociální podpory než charakter efektivní účasti na produkci a podílu z jejího výtěžku. Při pokračování dosavadního ekonomického vývoje by ovšem i toto minimum bylo záhy ohroženo. Oddělení ekonomiky a jejího postavení na bázi návratnosti postihne nejen výrobce (skrze trh zboží), ale i pracovníky (skrze trh práce). Jen na prosazení plné efektivnosti výroby lze ovšem poskytnout jistoty spotřebiteli a zajistit nezbytné garance materiální situace pro každého. Jen tak lze překonat současnou strašidelnou dichotomii člověka-výrobce (požadujícího maximum pohodlí) a člověka-spotřebitele (požadujícího maximum výhod).